

Şeddadilerden Bahseden Kitabeler*

Inscriptions On The Shaddādids

Zekai ERDAL

Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
Asist. Prof. Dr, Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of History of Art
Mardin, Turkey

zekaierdal@artuklu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0001-8074-3207

DOI: 10.34085/buifd.622907

Öz

950 yılında Dvin merkezli olarak kurulan sonrasında, Gence'yi başkent yapan Şeddadiler, Sultan Alparslan'ın bölgeye gelmesiyle birlikte Ani'yi de içine alacak şekilde üç kol halinde varlıklarını sürdürdüler. 1088 yılında Gence Şeddadileri'nin yıkılmasına karşın 1200 yılına kadar Ani'deki şube yaşamaya devam etti. Kafkasların büyük bir bölümünü kontrol altına alan Şeddadiler, kuzeydeki Hıristiyan Gürcüler ile Ermenilerin güneye; özellikle de Anadolu'nun doğusuna inmelerine engel olmuşlardır. Yöredeki politikaları nedeniyle Bizans ordusu tarafından başkent Gence dahi kuşatılmıştır. Günümüzde Türkiye'nin kuzeydoğusu, Gürcistan'ın güneyi, Ermenistan ile Nahçıvan'ın tamamı ve Azerbaycan'ın büyük bir kısmı Şeddadi hâkimiyetindeydi.

Hâkim oldukları topraklarda imar faaliyetlerinde bulunan Şeddadi emirleri cami, mescid, köprü, hamam, kale, sur, burç, saray, gibi önemli binalar inşa ettirmiş olmalarına rağmen çok az eser günümüze kadar gelebilmiştir. Bu eserlerdeki kitabelerin çoğunluğu Arapça ile yazılmış olmakla birlikte Farsça ve Ermenice yazılanları da vardır.

Bu çalışmada ise Nahçıvan'da anlatılan Deştadem Kale kitabesi ile Ani'deki ferman haricindeki diğer kitabeler ele alınmıştır. Çoğunluğu Ani'de olmak üzere dini ve askeri mimaride yer alan İslami ve gayr-i İslami kitabeler ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeddadiler, Ani, Gence, Dvin, Kitabe.

Abstract

Shaddādids, founded as a Dvin-based dynasty in 948 and making Ganja their capital later, continued their rule in three branches including Ani with the arrival of Sultan Alp Arslan in the region. Although Ganja Shaddādids collapsed in 1088, the Ani branch continued their existence until 1200. Bringing a great part of the Caucasus under control, the Shaddādids stemmed the influx of Christian Georgians and Armenians in the north to the south and eastern Anatolia in particular. Due to their policies in the region, even Ganja, the capital, was besieged by the Byzantine army. Today's northeastern Turkey, southern Georgia, all of Armenia and Nakhchivan, and a large part of Azerbaijan was under Shaddadid rule.

Although Shaddadid emirs who engaged in construction work in the lands they ruled had important buildings constructed such as mosque, masjid, bridge, bath, fortress, city wall, bastion and palace, very few of them have survived to the present day. While the majority of inscriptions on these works are written in Arabic, there are also those written in Persian and Armenian.

A publication on the Shaddadid inscriptions was introduced in the "International Symposium on Monuments of Nakhchivan and Eastern Anatolia" held in Nakhchivan on 11-12 May 2015.

* Bu Çalışmanın hazırlanmasında, gerekli izinlerin verilmesinde ve fotoğraflar ile bilgilerin temininde her türlü kolaylığı sağlayan Kazı Başkanı Prof. Dr. Fahriye BAYRAM'a, Kars Müze Müdürü merhum Sayın Necmettin ALP ile, Kars Müzesi uzmanlarından Sayın Ünver SOLAKLI'ya teşekkür ederim.

This study addresses other inscriptions except the decree in Ani and the Deştadem Fortress inscription presented in Nakhchivan. Islamic and non-Islamic inscriptions in religious and military architecture, mostly in Ani, are explained in detail.

Keywords: Shaddadids, Ani, Ganja, Dvin, Inscription.

Giriş

Şeddadiler Arran ve Azerbaycan mıntikasına IX.-XIII. yy arasında hakim olan bir beyliktir. Başlangıçta Dvin, sonrasında Gence ve en sonunda da Ani'yi ele geçiren Şeddadiler geniş bir alana yayıldılar. Dvin, Gence ve Ani Şeddadileri olmak üzere 3 kola ayrılmışlardır (Fot.1).

Azerbaycan'da hüküm süren Müsafiri emiri Salar Merzuban Muhammed'in emrinde görev yapan Şeddadi Beyliği'nin kurucusu Muhammed b. Şeddad b. Kartu, Salar Merzuban'ın Büveyhilerle yaptığı mücadeleyi kaybedip esir düşmesi üzerine Dvin'de hakimiyetini ilan etti.

Sonrasında merkez olarak Gence'yi seçen Muhammed b. Şeddad b. Kartu, çok kısa bir süre içinde güney Azerbaycan'ın en güçlü hakimi oldu. Kısa sürede güçlü bir beylik kuran Ben-i Şeddad çevresindeki diğer devletlerle kurduğu siyasi ilişkileri de sağlama almıştır.

955 yılında Şeddad'ın ölmesi üzerine beylik içinde karışıklık çıktı ve ülke topraklarının büyük bir kısmı elden çıktı.

Şeddadi hanedanlığının en güçlü emirlerinden olan Fadl b. Muhammed aldığı yerinde tedbir ve kararlarla ülkesini güçlendirdi. Yapmış olduğu imar faaliyetleriyle de ülkesini bayındır hale getirmiştir. 1031 yılında ölmesine dek 47 yıl boyunca ülkesini yönetmiştir. Yerine oğlu Ebu'l Feth Musa 1034 yılına kadar tahtta kaldı. Onun da ölümü üzerine Ebu'l Hasan Ali b. Musa Leşkeri ülkenin başına geçti. Bu emirinde 1048 yılında ölmesi üzerine yerine Nuşirevan tahta oturdu. Bunun da yerine Ebu'l Asvar Şavur b. Fadl başa geçti. 1054 yılında Azerbaycan'a gelen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi. Bu şekilde de Selçuklu-Şeddadiler arasında güzel bir ilişki kurulmuş oldu. Şeddadi emir ve askerleri özellikle Arran, Azerbaycan yöresindeki Bizans, Ermeni ve Gürcülere karşı yapılan Selçuklu askeri faaliyetlerine rehberlik ve gönüllü katılım sağlamaktaydı.1064 yılında Sultan Alpaslan tarafından fethedilen Ani bizzat Sultan tarafından göstermiş olduğu hizmet ve yararlılıklarından dolayı Ebul Asvar Şavur'a verilmiş ancak onun yaşlı olması nedeniyle oğlu Menuçehr, Ani'ye hakim olmuştur. Sultan Melikşah'ın 1076 yılındaki Gürcistan seferinde Gence Şeddadi Emiri III. Fadlun'dan alınarak Sev Tegin' e verilmiştir. Ancak Gence'deki Şeddadi varlığı tam manasıyla 1088 yılında son bulmuştur. Ani'deki Şeddadi varlığı ise 1200 yılında Gürcü Kraliçesi emrindeki Gürcüler tarafından Ani'nin ele geçirilmesiyle son bulmuştur¹.

Makale kapsamında Şeddadilerin egemen olduğu topraklarda inşa edilen binaların üzerinde yer alan kitabeler içerisinde özellikle Şeddadi Emirlerinin isimlerinin zikredildiği kitabeler ile onlara ait olan ancak isim belirtilmeyen Arapça ve Farsça kitabeler incelenmiştir. Ani'den Bakü'ye kadar geniş bir alanda neredeyse Kafkasların tamamına hakim olan Şeddadiler döneminde ülkenin farklı yerlerinde onlarca kale, sur, şehir, cami, mescit, kilise, manastır, han, hamam, burç, saray, köprü gibi gerek İslami gerekse gayr-i İslami eserler inşa edilmiştir.

Göz önünde olması nedeniyle sürekli istila ve yağmalara maruz kalan Şeddadi egemenliğindeki eserlerin çoğu ortadan kalkmıştır. Günümüze ulaşanlardan kitabesi olanlar ise oldukça azdır.

¹ Zekai Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (İstanbul, 2010), 121-137; a.y., "Şeddadi Kitabeleri", *Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara, 2016), 481-489.

Tespit edilen Arapça ve Farsça kitabeler ile içerisinde Şeddadi Emirlerinin isimlerinin zikredildiği kitabeler, Arapça ağırlıklı olmak üzere Farsça, Ermenice ve Gürcüce olmak üzere dört ayrı dilde yazılmıştır.

Kitabeler metinleri dikkate alınarak 5 ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar: Askeri Yapılar (Kale, Sur, Burç, Kapı); Dini Yapılar (Cami, Mescit, Kilise), Mezar Anıtları (Şahideler), Fermanlar ve Tasnifi Yapılamayan Kitabe Parçalarıdır.

Yukarıdaki başlık altında belirtilen kitabelerden Talin Deştadem Kalesi kitabesi ile Sultan b. Mahmud'un fermanı 11-12 Mayıs 2015 tarihlerinde Nahçıvan'da gerçekleştirilen Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu "Şeddadi Kitabeleri" isimli tebliğde anlatılmış olup burada zikredilmemiştir².

Gerek arazi gerekse literatürde yapılan tarama sonucunda Şeddadilerle bağlantılı olarak askeri mimariye ait 5 adet, 2 adedi kilise 4 tanesi camiye ait toplam 6 adet dini mimariye, 4 adet mezar taşı, 1 adet ferman ve 1 tane de kırık parça olmak üzere toplamda 17 adet kitabe tespit edilmiştir.

ŞEDDADİ KİTABELERİ

Askeri Yapılar

1-Gence Şehir Kapısı Kitabesi

Orijinalinde Gence Şehri'nin kapılarında birisine ait iken; 1139 yılında vuku bulan bir deprem sonucu ağır hasar gören Gence Şehri'ne saldıran Gürcü Kralı II. Dimitri tarafından yerinden alınarak Kutais Şehri'ndeki kendisi tarafından yaptırılan Gelati Manastırı'na getirilmiştir³. (Fot. 2)

Kapı, manastır bünyesindeki II. David'in mezarı olarak adlandırılan kare planlı bir binanın duvar yüzeyine yerleştirilmiştir. Dikey yerleştirilmiş demir levhaların iri başlı mih çakılı 7 adet yatay kuşakla birleştirilmesinden meydana getirilmiştir. En alttaki levhalar ile mih başlarının çoğunluğu kaybolmuştur. Yanlarda ise boydan boya dikey uzanan sade birer kuşak görülmektedir (Fot.3)

Demir malzeme üzerine kabartma tekniğindeki Kûfi hatla Arapça olarak yazılmıştır. Yer yer tahribata uğrayan kitabenin bazı parçaları mevcut değildir. 8 satırdan ibaret kitabe ortadan iki kısma ayrılmıştır. Gerek alttan ve üstten gerekse ortadan iri başlı mih çakılı bir kuşakla sınırlandırılmıştır. Altındaki kısım iki yandan iri kabaralarla sınırlandırılmıştır. Bu kabaralarda alt ve üstte ikişerden dört küçük kabara ile kuşatılmıştır (Fot. 4).

	<i>Kitabenin Okunuşu</i>	<i>Kitabenin Metni</i>
1-	Bismillâhi'r-rahmân	١- بسم الله الرحمن الرحيم
2-	e'r-rahim	٢- الرحيم
3-	emere bi ittihazi haze'l-bâb Mevlânâ [el-E]mir es-Seyid	٣- امر باتخاذ ⁴ هذا الباب مولانا [ال]مير السيد
4-	el-ecel Şâvur b. el-Fadl adema'llâhu [sul]tanehu ele	٤- الا جل شاور بن الفضل ادام الله سلطانه على

² Erdal, "Şeddadi Kitabeleri", 481-489.

³A.A. Khachartyan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii VIII-XVI vv,I*, (Erivan, 1987), 80 ; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", 130.

⁴ Blair ise kelimeyi "بایجاد" şeklinde okumuştur. Bkz.: Sheila Blair, *The Monumental Inscriptions From Early Islamic Iran and Transoxiana*, (Leiden, 1992), 132.

- 5- yedi el-Kadı Ebu'l-Ferec Muhammed b. Abd
 5- يدى القاضى ابى الفرج محمد بن عبد
- 6- ullah adema'llâhu tevfkuhu
 6- الله ادا م الله توفيقه
- 7- amelu i(brahim b. Osman b.) Ankaveyh
 7- عمل ا [برهيم بن عثمان بن] عنكويه⁵
- 8- el-Haddad sene hamse ve hamsin ve erba'mie
 8- [ا] لحد ا [د سنة خمسة و خم سين و اربعمئة (Fot. 4-5)

Kitabenin Anlamı

"Rahman Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu kapının yapılmasını Mevlana, Seyyid, Ecel, Şavur b. Fadl -Allah saltanatını daim etsin- Kadı Ebu Ferec Mehmed b. Abdullah nezaretinde -Allah yardımlarını daim eylesin- emretti. Kapı Demirci İbrahim b. Osman b. Ankaveyh tarafından yapıldı. Sene 455/1063."

2- Ani Orta Kapının Batısındaki Burcun İnşa Kitabesi

Ani Şehri'nin en zayıf noktası olan ve bu nedenle çifte surlarla takviye edilen kuzey surları üzerinde yer almaktadır. Burcun üst kısmındaki kitabe orijinal yerinde olup, burcun tahkimatını arttırmak için sonradan gerçekleştirilen restorasyonlar neticesinde bir niş içerisinde kalmış gibi gözükmemektedir. Kitabe hakkında ilk bilgi verenlerden birisi de M. N. Khanikoff⁶ tur⁶ (Fot. 6-7-8).

Kitabe 1.16X0.72 m. ölçülerinde⁷ olup dikdörtgen bir forma sahiptir. Koyu renkli tuf taşı üzerine kabartma tekniğinde kûfi hatla Arapça olarak yazılmıştır. Dıştan bir çerçeve içine alınan kitabe dört satırdan oluşmaktadır. Satırlar arasında cetvel bulunmamaktadır. Kufi hatlı olması nedeniyle (ا ل ل) gibi dikey harflerin uç kısımları ok ucu biçimindedir. Ayrıca fazla olmamakla birlikte harf aralarında bütünlüğü sağlamak için rumiler göze çarpmaktadır (Fot. 9-10)

Kitabenin Okunuşu	Kitabenin Metni
1- Bismillâhi'r-rahmâni'r-rahim	1- بسم الله الرحمن الرحيم
2- Emere bi-binâ'i haze'l-burc el-Emir el-Ecel	2- امر ببناء هذا البرج الامير العجل
3- el-Mansur Şucâu'd-devle Ebu	3- المنصر شجاع الدولة ابو
4- Şucâ' Menuçehr b. Şavur	4- شجاع ⁸ منو چهر بن شاوور

Kitabenin Anlamı

"Rahman, Rahim olan Allah'ın adıyla

⁵ Kitabe hakkında ilk bilgi verelerden Frehn kelimeyi "عنكويه" şeklinde okurken, A. Khachartyan ise bu kelimeyi "عبدويه" şeklinde okumuştur. Bkz: M. Frehn, "Erklärung der Arabischen Inschrift des Eisernen Thorflügels zu Gelathi in Imerethi", Memoires de L'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg, Tome III, (1836): 538-539; a.y., "Traduction De l'inscription Arabe Qui se Trouve Sur un Battant De Porte au Couvent de Gelath en Imereth", Journal Asiatique, Tome II, (Paris,1836):178; Khachartyan, Korpus Arabskih Nadpisey Armenii, 80. Kitabe dikkatle incelendiğinde "عنكويه" kelimesinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.

⁶ M. N. Khanikoff, "Excursion a Ani, en 1848", Rapports, Sur un Voyage Archéologique Dans la Georgie et Dans l'Arménie, (St. Peterburg, 1849): 143; M. Khanykov, "Voyage A Ani", Revue Archéologiqueou Recueil de Documents et de Mémoires, XV Année, (Paris, 1858): 417.

⁷ Fahrettin Kırzioğlu, Ani Şehri Tarihi, (Ankara, 1982), 54.

⁸ Son satırın ilk kelimesi kazmayla tahrip edilmiştir. Kırzioğlu, Ani Şehri Tarihi, 54, dp.14.

Bu burcun yapılmasını yüce el-Emîrû'l-Ecel el-Mansur Şucâü'd-Devle Ebû Şucâ' Menûçeher b. Şavûr emretmiştir."

Kitabede inşa tarihi bulunmamaktadır. 1064 yılında Alp Aslan kumandasındaki Selçuklu ordusu tarafından kuşatılan Ani, 25 günlük bir muhasaradan sonra Türklerin eline geçmiştir⁹. Kuşatmanın hemen akabinde şehrin esas savunmasını oluşturan bu kuzey surları hemen onarılmıştır. Kitabe tarihsiz olup sadece Emir'in ismi zikredilmektedir. Bu tamirat 1064-1066 yılları arasında yapılmış olmalıdır.¹⁰

3- Ani İçkale Kapı Kitabesi:

N. Marr tarafından Ani'de gerçekleştirilen kazılar esnasında bulunan kitabe oldukça tahrip olmuştur. Blok halindeki iki adet düzgün kesme taş malzemedden meydana gelmektedir. İkinci taş malzeme üzerindeki metin okunamayacak derecede bozulmuştur. Kabartma tekniğinde kûfi hatla Arapça olarak yazılmış, satır aralarında cetvel bulunmaktadır. Kitabeyi kuşatan herhangi bir bordür bulunmamaktadır. Kitabe 0.64 X 0.45 m. ölçülerindedir¹¹ (Fot.11-12-13).

Kufi hatlı olması nedeniyle (ل ل) gibi dikey harflerin uç kısımları ok ucu biçimindedir. (ك ج) (خ ح gibi harflerin uç kısımları yukarı doğru yarım daire biçiminde şekillendirilmiş olup uçları rumi motifini anımsatmaktadır¹²

Kitabenin Okunuşu

Kitabenin Metni

1-Emere bibinai haze'l-bâb fi evaili [rebiyu'l-e]vvel

١- أمر ببناء هذا الباب في اوائل [ربيع الا] ول ....

2-el-emiru's-Sipehsâlâr Fahreddin [Şeddâd]

٢- الامير الاسباسلار فخرالدين [شداد]

3- b. Mahmud b. Şavur b. (Menûçe)hr Husamu Emîru'l-Mü'minin

٣- بن محمود بن شاوور بن (منج)هر حسام امير المؤمنين¹³

Kitabenin Anlamı

"Bu kapının inşasını Mü'minlerin emirinin keskin kılıcı Menuçeher'in oğlu Şavur'un oğlu Mahmud'un oğlu komutanların emiri Fahreddin (Şeddad), rebîü'l-evvel ayının başlarında emretti."

Kitabede tarih ve metbu kabul edilebilecek herhangi bir sultanın ismi bulunmamaktadır. Abbasi Halifesi'ne bağlılık belirtilmesine karşın isim zikredilmemiştir. Hakkında çok fazla bir bilgi de bulunmayan Ani Şeddadi Emirlerinden Fahreddin'in ne zaman başa geçtiği bilinmemektedir. Ancak Fadl b. Mahmud'un kardeşi Fahreddin Şeddad'ın yerine 550/1155 tarihinde tahta geçmiş olması nedeniyle kitabe de bu tarihten öncesi bir zaman dilimine ait olduğu söylenebilir¹⁴.

⁹ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, trc. H. Andreasyon, (Ankara, 2000), 120.

¹⁰ 1064 yılında Selçuklu ordusundaki mancınıklarla yıkılan bu kuzey surlarının fetihten hemen sonra tamir edilmesi gerekmektedir. Zira hem kentin en zayıf yeri olan kuzey tarafını bu çift sur korumaktadır, hem de 1066 yıllarında Kars ve çevresi Bizans kontrolündedir. Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 55; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", 130.

¹¹ Kırçkovskaya, "Arabskaya Hadpis iz Raskopak N. Ya. Marra", *Kratkie Soobsçeniya Institut İstorii Materialnoy Kulturi İmeni N. Ya. Marra*, XV., (Moskova, 1947): 17.

¹² Kırçkovskaya, "Arabskaya Hadpis iz Raskopak N. Ya. Marra", 15-26; Khaçatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 54; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, (London, 1953), 106.

¹³ Khaçatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 54.

¹⁴ Nevzat Keleş, *Şeddadiler*, İstanbul, 2016, 287-88.

düzgün kesme taş malzeme üzerine yazılmıştır. Kitabe Kraçkovskaya- Kraçkovskiy göre 16; Khachatryan'a göre de 17-18 adet blok taş malzemededen ibaret olmalıdır¹⁹ (Fot. 15-18-19).

Çiçekli kufi hatlı Arapça kitabe kabartma tekniğindedir. Satırın üst kısmında kıvrık dal, palmet ve rumiler yer almaktadır. Kufi hatlı olması nedeniyle (لا ل) gibi dikey harflerin uç kısımları ok ucu biçimindedir.

(ك ح ح خ) gibi harflerin uç kısımları yukarı doğru yarım daire biçiminde şekillendirilmiş olup uçları bir rumi ile sonlanmaktadır.

Kitabenin hemen altında Ermenice bir kitabe üst tarafından ise İlhanlı Sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın yarlığı yer almaktadır. Bu kitabelerde mevcut değildir (Fot. 17).

1848 yılında camiyi inceleyen Khanikof, sağlam kaldığı kadarıyla kitabeyi kayıt altına almıştır²⁰ (Fot. 16).

Kitabenin Metni

(Fot. 16) نارة الامير الاجل شجاع الدولة ابو شجاع منوچهر بن شاور في دولة مولانا السلطان المعظم شهنشاه ... الا ...

Kitabenin Okunuşu

“...naret Emiru'l-ecel Şucâu'd-Devle ebu Şucâ' Menûçehr b. Şavur fi devleti Mevlânâ es-Sultanu'l-Muazzam Şehinşah el-a.....”

Kitabenin Anlamı

“..büyük emir şucau'd-devle ebu şuca Menuçer büyük sultan şehinşah döneminde.”.

B. A. Kraçkovskaya-İ. Y. Kraçkovskiy ise Marr tarafından gerçekleştirilen kazıda bulunan iki parça “ملك شاه بن الب ارسلان” ile kitabenin eksik kısımları tamamlanmaya çalışılmıştır²¹ (Fot.20).

A. Khachatryan, Ani'de N. Marr tarafından gerçekleştirilen kazılar neticesinde bulunan iki parçanın kitabeye eklenmesi ve dönemin kitabeleri de göz önünde tutularak kitabenin orijinalde ne şekilde olabileceği konusunda bir tamamlamaya gitmiştir. Bu duruma göre;

Kitabenin Metni

بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذا المسجد (والم)²² نارة الامير الاجل شجاع الدولة ابو شجاع منوچهر بن شاور في دولة مولانا السلطان المعظم شهنشاه الا عظم .....²³ ابى فتح ملك شاه بن الب ارسلان

Kitabenin Okunuşu

Bismillahi'r-rahmani'r-rahim emara bibinai haze'l-mescid (ve'l-mi)naretü el-Emîru'l-Ecel Şucâu'd-Devle Ebû Şucâ' Menuçehr b. Şâvur fi Devleti Mevlânâ es-Sultan el-Muazzam Şehinşah el-A'zam ... (Seyyidu Muluk'l-Umem ²⁴)(Ebu'l-Feth Melikşah b. Alp Arslan)

¹⁹ Kraçkovskaya- Kraçkovskiy, “İz Arabskoy Epigrafiki v Ani”, *Nadpis na Meçeti Manuçehra*, XLV Akademiku N. Ya. Marru, 1935, Fig. 3, 695; Khachatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 53.

²⁰ Khanykof, “Excursion a Ani, en 1848”, 138; Khanykov, “Voyage A Ani”, 415; Alishan, *Shirak teghagrut' iwn Patkerats' oyts'*, 56.

²¹ Kraçkovskaya- Kraçkovskiy, “İz Arabskoy Epigrafiki v Ani”, Fig. 3, 687.

²² Blair, *The Monumental Inscriptions From Early İslamic Iran*, 60.

²³ S. Blair ise kitabenin bu kısmını *المشرق والمغرب* şeklinde tamamlamışken, A. Khachatryan ise kitabenin bu bölümünü *سيد ملك المغرب والعجم ملك المشرق والمغرب* biçiminde okumuştur. Bkz.: Blair, *The Monumental Inscriptions From Early İslamic Iran*, 158; Khachatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 54.

²⁴ Blair bu kısmı “el-maşrik ve'l-magrib” şeklinde okurken, A. Khachatryan ise ilgili kısmı “Seyyidu Muluk'l-Umem mevaliyi'l-arab ve'l-acem meliku'l-maşrik ve'l-magrib” biçiminde tamamlamıştır. Bkz.: Blair, *The Monumental Inscriptions From Early İslamic Iran*, 158; Khachatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 54.

Kitabenin Anlamı

“Rahman Rahim olan Allah’ın adıyla. Bu mescidin ve minarenin yapılışı el-Emîru’l-Ecel Şucâu’d-Devle Ebû Şucâ’ Menuçehr b. Şâvur fî Deoleti Mevlânâ es-Sultan el-Muazzam Şehinşah el-A’zam tarafından emredilmiştir.”

Fahrettin Kırzioğlu ise kitabedeki eksik kısımları birbiri içinde tutarsız üç farklı şekilde tamamlama yolunu seçmiştir.

- 1... السلطان المعظم²⁵ الامير الاجل شجاع الدولة ابو شجاع منوچهر بن شاور في دولة مولانا شهنشاه الا رمن
- 2 عظم ابو الفتح²⁶ الامير الاجل شجاع الدولة ابو شجاع منوچهر بن شاور في دولة مولانا السلطان الـ الب ارسالان

3 (Emere bi-binâ’ü hazîhi El-Mescid) el-Emirü’l-Ecell Şücâ’ü’d-Devlet Eb’u-Şücâ Manuçahr bin Şivûr. Fi Devleti Mevlânâ Es-Sult’an el-Mu’azzam, Şehenşâh el-A’(zam Celalü’d-Devleti Ebû’l-Feth Melikşâh bin Alparslan ..)²⁷.

Osmanlı Devleti zamanında, duvarın yıkılmadan önceki halini gösteren resim incelendiğinde kitabenin baş kısmının ne şekilde olabileceği ortaya çıkmaktadır. Zira güneybatı köşe açık bir şekilde gözükmektedir. Cephedeki blok taşlar hesaba katıldığında kitabenin baş kısmında 2 yada 3 adet taş malzemenin eksik olduğu açıkça görülmektedir. Mevcut kufi kitabedeki süsleme ve harflerin istifi göz önüne alındığında eksik kısımda besmelenin olmayacağı açıkça anlaşılmaktadır. Bu nedenle de kitabenin baş tarafındaki eksiklik harflerin de istifi dikkate alınarak “امر ببناء هذا المسجد والم نارة” şeklinde olmalıdır.

Sonuç itibariyle kitabe şu şekilde olması daha uygun olur:

امر ببناء هذا المسجد والم نارة الامير الاجل شجاع الدولة ابو شجاع منوچهر بن شاور في دولة مولانا
السلطان المعظم شهنشاه الا عظم ..... ملك شاه بن الب ارسالان.....

Orijinalde kitabede inşa tarihi olup olmadığı belli değildir. Ancak kitabede Selçuklu Sultanı Melikşah’ın isminin geçmesi caminin tarihlendirilmesi noktasında bir fikir vermektedir. 1086 yılında II. defa Kafkaslara sefer düzenleyen Sultan Melikşah buradaki Müslim, gayr-i Müslim devlet ve beyliklerin itaatlerini kabul ederek tüm bölgeyi egemenliği altına aldı. Bu beyliklerden birisi de Ani’deki Şeddadilerdir²⁸. Bu nedenle de Menuçehr Camii 1086-92 yılları arasında inşa edilmiş olmalıdır.

2- Ani Menuçehr Camii Minare Kitabesi

Minarenin batı cephesinin üst kısmında yer almaktadır. Koyu renkli düzgün kesme taş malzemeli zemine beyaz renkte düzgün taş malzemedeki kakma tekniğinde yapılmıştır. Arapça celi sülüs karakterde tek satırdan oluşmaktadır. İlk harf olan (i)’in uzunluğu 0.52 m. olup

²⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I. Cilt, (İstanbul, 1953), 363.

²⁶ Fahrettin Kırzioğlu, Selçuklular’ın Ani’yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1970, II, (Ankara), 1971, 135.

²⁷ Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 55.

²⁸ Hüseyinî, *Ahbarü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara, 1999), s. 50; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul, 1997), 202.

uzaklardan dikkati çekmektedir. (س) harfinin üzerinde ise kırmızı renkli taş malzemeden "lale"ye benzer bir motif yer almaktadır (Fot. 21).

Kitabenin Okunuşu

1- Bismillah

Kitabenin Metni

١ - بسم الله

Kitabenin Anlamı

"Allah'ın adı ile"

Kitabenin üzerinde kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kırzioğlu, minarenin 1125 yılından sonra yaptırıldığını yazmaktadır²⁹. Minarenin mevcut camiden daha açık renkli bir taş malzeme ile inşa edilmiş olması nedeniyle; minarenin 1124 yılında Ani'nin Gürcüler tarafından işgal edildiği dönemde yıkılıp, 1125 yılında Emir Fadl tarafından yeniden inşa edildiğini iddia etmektedir³⁰.

Ancak Caminin kitabesindeki " [الم] نارة " ifadesi minarenin, cami ile birlikte 1086-1092 yılları arasında inşa edildiğini göstermektedir. Bu bilgilerden hareketle minaredeki kitabenin de Emir Menuçehr b. Şavur dönemine ait olduğu söylenebilir.

3- İsimsiz Mescid Kitabesi

Kitabe mevcut değildir. Kitabeyle alakalı olarak Kırzioğlu'nda sadece resimler yer alırken Khachatryan ve N. Marr'da kitabenin resmi ve içerikle alakalı bilgiler bulunmaktadır. Ancak kitabenin okunmasından kaynaklı sorunlar çıkmıştır. N. Marr kitabenin bir mescide ait olduğunu belirtirken³¹, Khachatryan ise büyük hamama ait olduğunu iddia etmektedir³². Ancak kitabe dikkatlice okunduğunda Marr'ın verdiği bilgi daha gerçekçidir (Fot. 22-23-24).

Kırık ve tahrip olmuş iki adet blok taş malzeme üzerine celi sülüs hatla Arapça olarak kabartma tekniğinde yazılmıştır. İki satır halinde düzenlenen kitabe dikdörtgen bir kartuş içine alınmıştır. Satırların arasında cetvele yer verilmiştir. (-ل) gibi dikey uzantılı harflerin uçları ok ucu şeklindedir. Kırık ikinci parçada kelimelerin istifinde bir bozulma söz konusudur. Son kelime mail yerleştirilmiştir.

Kitabenin Okunuşu

1- ...minare haze'l-cidar libeytullah

2- Rahmetillah Ali b. Ebi Said

Kitabenin Metni

١ - .... مناره هاذه الجدار لبيت الله

٢ - رحمه الله على بن ابى سعيد³³

Kitabe parçası üzerinde herhangi bir tarih bulunmamaktadır. II. satırda zikredilen Ali b. Ebi Said yapının banisi olabilir. Kitabede minare mescid ile birlikte "minare" ifadesinin de olması önemlidir. Yazı karakteri Şeddadilerin Ani'ye egemen olduğu döneme aittir.

Hıristiyan Yapıları Kitabeleri

1-Oruçoğlu Köyü Kilisesi İnşa Kitabesi

²⁹ Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 95, 18 nolu Resim.

³⁰ Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 71.

³¹ Marr, *Raskopki v Ani v 1904 godu*, 1906, Izvestiia Imperatorskoi Akademii Komissii, 18, (Saint Petersburg, 1906), 93.

³² Khachatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 56.

³³ Khachatryan kitabenin bir hamama ait olduğunu iddia ederek aşağıdaki şekilde okumuştur:

١ - ..... ب/عمارة هذا الحمام الكبير .....

٢ - ..... رحمة الله على .....

العبد (؟) السعيد .....

Ancak F. Kırzioğlu ve Marr'a ait fotoğraflar incelendiğinde Khachatryan'ın yanlış çeviri yaptığı anlaşılmaktadır. Bkz.: Marr, *Raskopki v Ani v 1904 godu*, 1906, 93; Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi", resim 14; Khachatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 56.

Köy Borçalı Bölgesi'nde yer almaktadır. Kitabe eski Gürcü diliyle yazılmıştır. Kitabe hakkında Brosset bilgi vermektedir. Tarih zikredilmeyen kitabede Fadlun oğlu el-Melik tarafından bir kilisenin yaptırıldığı anlatılmaktadır. Brosset, el-Melik'in Hıristiyanlığı seçen Şeddadi ailesinden birisi olduğunu kabul etmektedir³⁴.

Kitabenin Metni

✠. ԼԷՄԹԷ : ՈՅԹԷ : ԿՊԷՎԹԷ : ԲՆԷ :
 ՊԻՆԿՅՎԻՆՆԻԹԷ : ԿՊԲԷԾՅԻՆԼԻՊԿԷ : ՊԵԿՊԵՆԻԻ :
 . ՈՒԿԷՊ : ՊԿԵՆ : ՊԵՊԷԿՈՒԷԼԵԹԻ : ՎԾ : ԲՆԷ ՈՒ
 ԵԿՅՎԻՆՆԻ : ԵԾՎԵԾ : ԿԿՆԷ ԿՆԷ ԾԷ ԵՆԷ ԲՆԷ :
 ԵԿԷԾԹՎԵԾ : ԾԷ ԵՆԵՊԵԾ : ԵՆԷ ԲՆԷ ՊԾ
 ԿԾԷՊԻՆՆԻ

Şeddadi Emirlerinden II. Ebul Esvar (118-1124)'ın oğullarından birisi de IV. Fadlun (1125-1130) olup Fadl'ın kardeşlerinden bir tanesi Hıristiyan olmuştur³⁵.

2- Ani St. P'rkich Kilisesi Kitabesi

Kilise Ani'nin kuzeydoğusunda olup 1036 yılında Prens Ebu'l Garib Pehluvani tarafından yaptırılmıştır. Kilise dıştan çokgen planlıdır. Halaskar Kilisesi olarak da bilinen yapı tam yarısından itibaren yıkık durumdadır³⁶ (Fot. 25).

Yapının cephelerinde toplam beş adet Ermenice kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerden birisi de kilise kapısının batısındaki 12. Kemerin yüzeyinde yer almaktadır (Fot. 26).

Kitabenin Anlamı

"Allah'ın ve kutsal Ruh'un şeref verdiği Ermenistan Katalikos'u Barseg zamanında iyi şöhretli Menuçehr'in torunu Emir Mahmud'un³⁷ oğlu Emir Sultan'ın hükümdarlık günlerinde 642/1193³⁹ yılında ben Sost'enes oğlu Rahip Trdad, Aranuch baş papazı Gevork'un torunu ve karım İsa'nın hizmetkârı.... Allah'ın lütfuna inanarak vazife bildik. Kendi mirasımız olan çok para ile kiliseye büyük bir gayret ile yaz ve kış gelecek kimseler için jamatun yaptırдық. Hayatımızda seyahatten gelenleri düşünerek onları ağırlamak maksadı ile ..."⁴⁰.

Kitabeye göre Şeddadi Emiri Menuçehr'in torunu Emir Mahmud'un oğlu Emir Sultan'ın hükümdarlık günlerinde 1193 yılında Sost'enes oğlu Rahip Trdad tarafından gelen misafirler için Jamatun'un yaptırıldığı zikredilmektedir.

Mezar Yapıları Kitabeleri

³⁴ Brosset bir yazma esere dayanarak 1130 yılında Şeddadiler'den II Fadl'ın genç kardeşinin vaftiz edilerek Hıristiyan olduktan sonra 15 sene boyunca St. Gregorie dağındaki bir hücrede gece ibadet etmiş, akabinde Kilikya'daki Drazarc Manastır'ında 15 yıl daha yaşadıkdan sonra orada ölmüştür. Bkz.: Brosset, *Rapports sur un Voyage Archeologique dans la Georgie et dans L'Armenie*, (St. Petersburg, 1851), 133-134. Drazarc Manastırı Adana Sis yakınlarında olup Kilikya Ermeni Krallarından I. Toros tarafından yeniden yaptırılmıştır. Manastır eğitim yapısı olmasının yanı sıra Ruben Hanedan üyelerinin gömüldüğü bir yer de olmuştur. Bkz.: Aslan, *Armenia and Armenians From The Earliest Times Until The Great War*, Fransızca'dan Çev. P. Crabités (Newyork, 1920), 86.

³⁵ Brosset, *Rapports sur un Voyage Archeologique*, 133-134; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 106.

³⁶ G. Gül, *Ani Ortaçağ Eserlerindeki Taş Süsleme (Geometrik Süsleme)*, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2001), 90.

³⁷ Güler' de Maksud şeklinde kayıtlıdır. Bkz.: Güler, *Ani Ortaçağ Eserlerindeki Taş Süsleme*, 90.

³⁸ Basmadjian, Emir'in sıfatını Halife şeklinde okumuştur. Basmadjian, "*Les Inscriptions Arméniennes D'Ani*", 68.

³⁹ Kitabede zikredilen ՈՒԲ (642)/1193 tarihi, Alishan tarafından ՈՒԲ (622)/1173 şeklinde yanlış okunmuş ve A. Kesrevi, F. Kırzioğlu gibi bazı araştırmacılar bu hatayı referans göstererek yanlışlığa devam etmiştir. Bkz.: Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 80; Kesrevi, *Şehriyârân-ı Gumnam*, (Tahran, 1956), 314. Ancak Basmadjian ve Orbeli gibi Ermeni Araştırmacılar ise kitabenin tarihini 642/1193 şeklinde olduğunu kabul ederek Alishan'ın iddiasını reddetmişlerdir. Bkz. Basmadjian, "*Les Inscriptions Arméniennes D'Ani*", 68; Orbeli, *Divan Hay Vimagrutyun I*, Ani Kağak, Erivan, 1966, 47.

⁴⁰ Gül, *Ani Ortaçağ Eserlerindeki Taş Süsleme*, 90.

1- Mikdad Pehlivan Sandukası

Fethiye Camii'si olarak adlandırılan Ani Katedrali'nin güneybatısında yüksekçe bir yerde bulunan sekizgen planlı türbe içinde olduğu söylenen sanduka⁴¹ günümüzde mevcut değildir. Oyma tekniğinde Arapça yazılan ve okunmayacak derecede tahribata uğrayan sandukanın kuzey, güney yüzleri ile üzerindeki yazıların çok az bir kısmı okunabilmektedir⁴²

Kitabenin Okunuşu

Kitabenin Metni

Sandukanın Kuzey yüzünde:

1- İntikale min darü'l-dünya	انتقل من دارالدنيا	- ۱
2- İla darü'l-ahiret	الى دارالآخرة.....	- ۲

Sandukanın Güney yüzünde:

1- .....alaeddin.....	..... علاءالدين	- ۱

Sandukanın Üst Yüzünde

1- ..... ve sail	..... ⁴³ و سعل	- ۱

Kitabenin Anlamı:

"Dünya evinden ahret evine göç etti. .... Alaeddin....."

Mikdad Pehlivan yöre halk tarafından sahabe olarak kabul edilmektedir⁴⁴. Kırzioğlu türbenin Şeddadi emirlerinden birisine ait olabileceğini de söylemektedir⁴⁵.

2- İbn-i Rahim Sandukası

Sanduka taş malzemeden olup yan ve ön yüzünde kitabeler yer almaktadır. Arapça celî sülüs hatla kazıma tekniğinde yazılmıştır. Yan yüzdeki kitabe alt ve üstten bir çizgi ile sınırlandırılmış tek satırdan ibarettir. Ön yüzdeki kitabe ise dört yönden kazıma tekniğinde bir çerçeve içine alınmış iki satırdan oluşmaktadır. Khachatryan sandukayı XII.-XIII. yy tarihlendirmektedir⁴⁶ (Fot. 27).

Sandukanın Yan Yüzünde

Kitabenin Metni

Kitabenin Okunuşu

1- Dünya evinden ahret evine göç etti	انتقل من دارالدنيا الى دارالآخرة	- ۱

Sandukanın Ön Yüzünde

1- İbn-i Rahim	ابن رحيم	- ۱
2- Nurullah kabri	نورالله قبره	- ۲

3- İsimsiz ve Tarihsiz I. Şahide

Günümüzde nerede olduğu belli olmayan şahide ilk olarak Khachatryan tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Taş malzeme üzerine oyma tarzında Arapça celî sülüs hatla yazılmıştır. Kitabe, dikdörtgen formdaki şahidenin dörtkenarında ince bir kuşak halinde düzenlenmiştir. Ancak orta kısmı bırakılan şahidenin kenarlarına doğru ince bir kademelenme yapılarak kitabeye geçilmektedir⁴⁷ (Fot. 28).

⁴¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 371; a.y., "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri" 135.

⁴² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 371; a.y., "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 135.

⁴³ Kırzioğlu'nun bir başka eserinde ise bu kelime " شغل " şeklinde kaydedilmiştir. Bkz.: Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 135.

⁴⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 371; a.y., "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 135.

⁴⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 371.

⁴⁶ Khachatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 58, Tablo XIX-XX.

⁴⁷ Khachatryan, *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii*, 56, Tablo XVIII.

Kitabenin üzerinde isim ve tarih bulunmamaktadır. Khachatryan şahideyi Ani'nin Şeddadiler'in elinde olduğu döneme XII.- XIII. yy tarihlendirmektedir⁴⁸.

Kitabenin Metni:

كل من عليها فان⁴⁹
 بسم الله الرحمن الرحيم الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما في السموات وما في الارض من ذا الذي
 يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين ايديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشيء من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السموات
 والارض ولا يوده حفظهما وهو العلي العظيم⁵⁰ ان الدين عند الله الاسلام⁵¹ كلها مما تنبت الارض ومن انفسهم ومما لا
 يعلمون واية لهم الليل نسلخ منه النهار فاذا هم مظلمونوالشمس تجري لمستقر لها ذلك تقدير العزيز العليم والقمر قدرناه
 منازل حتى عاد كالعرجون القديملا الشمس ينبغي لها ان تدرك القمر⁵² واضرب لهم مثلا اصحاب القرية اذ جاءها
 المرسلون⁵³

Kitabenin Anlamı:

"Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır.

Rahman Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur. Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur. İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona güç gelmez. O, yücedir, büyüktür. Şüphesiz Allah katında din İslamdır. Yerin bitirdiği şeylerden, insanların kendilerinden ve (daha) bilemedikleri (nice) şeylerden. Gece de onlar için bir delildir. Gündüzü ondan çıkarırız, bir de bakarsın karanlık içinde kalmışlardır. Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah'ın takdiri(düzenlemesi)dir. Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur. Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzmektedir. (Ey Muhammed!) Onlara, o memleket halkını örnek ver. Hani oraya elçiler gelmişti"

4- İsimsiz Tarihsiz II. Şahide

Günümüzde nerede muhafaza edildiği belli olmayan şahide ilk olarak Khachatryan tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Taş malzeme üzerine oyma tarzında celî sülüs hatla Arapça olarak yazılmıştır. Kitabe dikdörtgen formdaki şahidenin dört kenarında ince bir kuşak halinde düzenlenmiştir. Ancak şahidenin orta kısmı boş bırakılmıştır. Ortadan kenarlara doğru ince bir kademelenme yapılarak kitabeye geçilmektedir⁵⁴ (Fot. 28).

Kitabenin üzerinde isim ve tarih bilgisine rastlanmamaktadır. Kitabe Ani'nin Şeddadiler'in elinde olduğu döneme XII.- XIII. yy tarihlendirmektedir⁵⁵.

Kitabenin Metni:

كل من عليها فان ويتقى وجه ربك ذوالجلال والاکرام⁵⁶

⁴⁸ Khachatryan, Korpus Arabskih Nadpisey Armenii, 56.

⁴⁹ Kur'an-ı Kerim, Rahman Suresi 55/26, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁵⁰ Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi 2/255, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁵¹ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân Suresi 3/19, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁵² Kur'an-ı Kerim, Yasin Suresi 36/35-40, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁵³ Kur'an-ı Kerim, Yasin Suresi 36/13, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁵⁴ Khachatryan, Korpus Arabskih Nadpisey Armenii, 57, Tablo XVIII.

⁵⁵ Khachatryan, Korpus Arabskih Nadpisey Armenii, 57.

⁵⁶ Kur'an-ı Kerim, Rahman Suresi 55/26-27, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

بسم الله الرحمن الرحيم الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما في السموات وما في الارض من ذا الذي يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين ايديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشيء من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السموات والارض ولا يوده حفظهما وهو العلي العظيم⁵⁷ شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة واولوا العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم⁵⁸ ان الدين عند الله الاسلام⁵⁹ ولا اليل سابق النهار وكل في فلك يسبحون واية لهم انا حملنا ذريتهم في الفلك المشحونوخلقنا لهم من مثله ما يركبون وان نشأ نغرقهم فلا صرّوخ لهم ولا هم ينقلون الا رحمة منا ومتاعا الى حين واذا قيل لهم اتقوا ما بين ايديكم وما خلفكم⁶⁰ وخشي الرحمن بالغيب فبشره بمغفرة⁶¹ اذ ارسلنا اليهم اثنين⁶²

Kitabenin Anlamı:

"Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır. O halde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?"

Rahman Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur. Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onunundur. İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona güç gelmez. O, yücedir, büyüktür. Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Ondandır başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Şüphesiz Allah katında din İslam'dır. Ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yürümektedir. Onların soylarını dolu gemide taşımamız da onlar için bir delildir. Biz onlar için o gemi gibi binecekleri nice şeyler yarattık. Biz istesek onları suda boğarız da kendileri için ne imdat çağrısı yapan olur ne de kurtarırlar. Ancak tarafımızdan bir rahmet olarak ve bir süreye kadar daha yaşasınlar diye kurtarırlar. Onlara, "Önünüzde ve arkanızda olan şeylerden (dünya ve ahirette göreceğiniz azaplardan) sakının ki size merhamet edilsin". Ve görmediği halde Rahmân'dan korkan kimseyi uyarırsın. İşte onu bir bağışlanma, hani biz onlara iki elçi göndermiştik" (<http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#36:13>. (11 Nisan 2019))

TASNİFİ YAPILAMAYAN KİTABE KALINTILARI

1- Kitabe Kalıntısı

N. Marr tarafından Ani'de gerçekleştirilen kazılar neticesinde bulunan kitabenin resmi; Marr'ın Ani isimli eserinde açıkça gözükmektedir. Kitabenin Ani'nin neresinde ortaya çıkarıldığı belli değildir⁶³. Kars Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. (Fot. 29-30)

Tek parça kesme taş malzeme üzerine kabartma tekniğinde Arapça yazılan kitabe Kufi hatlıdır. Harflerin üst kısmında Rumili bir kıvrık dal yer almaktadır. (ح) harfinin üst uç kısmı rumi biçimindedir.

Kitabenin Okunuşu

1- el-Ecel

Kitabenin Metni

١- الوجل

Kitabedeki metin Sultan – emir gibi yöneticiler için kullanılan sıfatlardan birisidir. Aynı form, süsleme ve ifade yine Ani'deki Menuçehr Camii kitabesinde de bulunmaktadır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ⁶⁴:

⁵⁷ Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi 2/255, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁵⁸ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân 3/18, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁵⁹ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân Suresi 3/19, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁶⁰ Kur'an-ı Kerim, Yasin Suresi 36/40-45, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁶¹ Kur'an-ı Kerim, Yasin Suresi 36/11, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁶² Kur'an-ı Kerim, Yasin Suresi 36/14, (<http://kuran.diyaret.gov.tr>)

⁶³ Marr, *Ani Knijnaya İstoriya Goroda*, Taf. XVI.

Büyük Selçuklu öncesi ve çağında Kafkasların büyük bir kısmında hâkimiyet kuran Şeddadiler, yönettikleri topraklarda da imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Gerek doğal felaketler, gerekse istila ve yağma gibi insan kaynaklı etmenler nedeniyle eserlerin çok azı günümüze gelebilmiştir. İmar faaliyetleri çerçevesinde inşa ettikleri eserlere ait kitabelerin tespiti ve değerlendirilmesinin yapıldığı bu çalışmada varılan sonuçlar şunlardır:

Kitabeler en çok Ani'de bulunmaktadır. Gence ve Deştadem Kalelerine ait birer kitabe mevcuttur. Ayrıca Borçalı Bölgesi'nde de bir kitabe daha vardır. Kitabeler çoğunlukla savunma yapıları olan kale ve burçların inşa edilmesi hakkındadır.

İnşa faaliyetleri Emirler tarafından gerçekleştirilmiş olmasına karşı halkın ileri gelenleri tarafından yaptırılanlar da vardır. Gerek dini, gerekse savunma yapılarında zengin baniler göze çarpmaktadır. Abraham, Ani'nin kuzeydeki surların batısındaki burcu kendi öz kaynaklarıyla inşa ettirmiştir⁶⁵.

Bu kültür varlıklarının bir kısmı tamamen yıkılmış olup ancak yapılan kazılarla ortaya çıkarılmışken bir kısmı da harap bir halde ayakta durmaktadır. İncelenen kitabelerden Ani'deki Mikdad Pehlivan sandukasının görselleri olmadığı için net bir tanımlama yapılamamıştır.

Şeddadilerden günümüze gelebilen kitabelerin dili buldukları bölgenin etnik yapısına uygundur. Kitabeler Arapça, Farsça, Ermenice ve Gürcüce'dir.

Kitabelere göre yapıların banileri Müslüman Şeddadi Sultanları olmakla birlikte bu sultanların hükümran olduğu dönemlerde şehirlerdeki saygın gayr-i Müslim kişiler tarafından da inşa faaliyetleri olduğu görülmektedir.

İncelenen İslami kitabelerden Gence Kale Kapısı kitabesi hariç, diğerlerinin tamamı taş malzeme üzerinde kabartma tekniğinde yapılmıştır.

Kitabelerde görülen Yazı türleri ise Kufi ve celî sülüstür.

1- Kufi Hat:

Gence Şehir Kapısı, Ani Orta Kapı Batısındaki Burç, Ani İçkale Kapısı, Ani Menuçehr Cami kitabeleri ile kitabe parçası kufi hatlıdır. Kitabelerin dilleri ise Arapçadır.

Taş malzeme üzerine yazılan erken dönem kitabelerinde satırlar bir bütün halinde değerlendirilmiş olup dıştan bir kartuş içine alınmıştır. Satır aralarında cetvel bulunmamaktadır. İstif yönünden harflerin arasında boşluk olmaması için rumi/palmet gibi bitkisel karakterli süslemelere yer verilmiştir. Ani Orta Kapının batısındaki burç kitabesindeki harflerin birbirine çok yakın olacak şekilde istiflenmiş ve bu durum kitabenin okunmasını zorlaştırmıştır.

Kitabeler buldukları yer itibariyle farklı formda düzenlenmiştir. Burç yada kapı üzerindeki kitabelerde peşpeşe sıralanan satırlar söz konusu iken; Menuçehr Camisi'nde ise tüm cephe boyunca devam eden tek satırlık bir kitabe dikkati çekmektedir. Diyarbakır Ulu Cami maksurelerinin avlu cephelerinde ve minare gövdesinde boydan boya devam eden tek satırlık kufi kitabeler bol miktarda bulunmaktadır (Fot. 32).

Ani Menuçehr Camii kitabesi ile kitabe parçası çiçekli kufi şeklindedir. Her iki kitabe gerek metin, gerek hat ve gerekse süsleme bakımından birbirinin aynısıdır. Ancak kitabe paçası diğerine nazaran daha küçük boyutlarda olup bir başka yapıya ait olmalıdır.

⁶⁴ 11-12 Mayıs 2015 tarihinde Nahçıvan'da düzenlenen "Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumun" da anlatılan "Şeddadi Kitabeleri" isimli tebliğin değerlendirme ve sonuç kısmı alınarak genişletilmiş bir şekilde burada yeniden kullanılmıştır. Bkz.: Erdal, "Şeddadi Kitabeleri:" 486-488.

⁶⁵ Brosset, *Les Ruines D'Ani*, 59; Alishan, *Shirak teghagrut'ivon Patkerats'oyts'*, s. 41; Basmadjian, "Les Inscriptions Arméniennes D'Ani", 60.

Her iki kitabedeki kufi yazılar bitkisel bir zemin üzerindedir. Kıvrık dal, rumi ve palmetler bu süslemenin motiflerindedir. Dikey harflerin uçları ok ucu şeklindedir.

Benzer kitabe formlarını Ahlat Meydan Mezarlığı'nda görmek mümkündür (Fot. 33).

2- Celî sülüs hat:

Ani Menuçehr Cami Minare, Ani İsimsiz Mescit kitabeleri, Ani I.-II. şahideler, ve Ani ibn-i Rahim sanduka celî sülüs hatlıdır.

Gayr-i İslami kitabeler ise Ermenice ve Gürcücedir. Kitabelerde Şeddadi Sultanlarının ismi geçmesi önemli bir veridir. Ermenice kitabeler ise Ani'deki zengin kişilere aittir. Şehrin ileri gelenleri bizatihi kendi öz kaynaklarıyla inşa faaliyetlerine geçmişlerdir. Bu imar işleri hem dini yapılarda olduğu gibi hem de savunma yapılarında da gözükmektedir.

Gürcüce kitabe ise muhtemelen Şeddadi ailesine mensup bir prense aittir. İslam dininden ayrılmış ve Hıristiyanlığı seçmiş prens tarafından bir kilise inşa ettirilmiştir.

Şeddadi Sultanlarının aile üyelerinin isimlerinin zikredilmesi hanedan üyelerinin ve şeceresini tespiti açısından önemlidir.

Gence Şehir Kapı Kitabesi ve Ani Orta Kapı Batısındaki Burcun kitabesi ile Ani Menuçehr Cami kitabesinde bani ve babasının isimleri zikredilirken Ani İç kale Kapı kitabesinde baniden sonra 3 ata belirtilirken; Ani St. P'rkitch Kilisesi Kitabesinde ise bani ve babasının isminden başka dedenin de adı zikredilmiştir. Bu makalede zikredilen kitabelerde sultanların ait olduğu boyun ismi zikredilmemektedir. Ancak Ani, Ebu'l-Mameran Cami minaresinde yer alan Sultan b. Mahmud'un fermanında hanedanın üyesi olduğu boy olan "Şeddadi" ismi kaydedilmiştir⁶⁶.

Kitabelere göre Şeddadi emirleri ise: Şavur b. Fadl, Menuçehr b. Şavur, Fadlun, Fahreddin Şeddad b. Mahmud b. Şavur b. Menuçehr, Ebu'l-Esvar, Sultan b. Mahmud'dur.

Gürcüce kitabede Fadl oğlu el-Melik de kesin olmamakla birlikte Şeddadi hanedanına mensup sonradan Hıristiyan olan kişidir. Kendisi tarafından yaptırılan kilisede isimlerin olması önemlidir.

Ani'deki Ermenice kitabelerde ise baniler kitabelerde binanın inşa edildiği dönemde hükümler olan Şeddadi Sultanı'nın isminden başka dönemin Katalikosunun adı da okunmaktadır. Bunların haricinde kitabelerde bani ve ailesi için dua edilmesi ve ne amaçla inşa ettirdikleri yazılıdır.

Şeddadi emirlerinin kullandıkları unvanlar ise:

Gence Şehir Kapı kitabesinde bani Şavur, Mevlana, emir, seyid ve ecel,

Ani Orta Kapının Batısındaki Burç kitabesinde bani Menuçehr, emir, ecel, mansur, şücaü'd-devle, ebu şüca,

Ani İçkale Kapı kitabesinde bani Fahreddin Şeddad, emir ve sipehsâlâr,

Ani Menuçehr Cami kitabesinde bani Menuçehr, emir, ecel, şücaü'd-devle, ebu şüca şeklindedir.

Sadece Gence Kalesi Kapısı'nın kitabesinde usta ismi zikredilmektedir.

Sadece Gence Kalesi Kapısı'nın Kitabesinde nazır –mütevelli-? Adı yer almaktadır.

Kitabelerden sadece Ani Menuçehr Camis'inde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ile babası Alp Arslan'ın ismi okunmaktadır.

⁶⁶ Erdal, "Şeddadi Kitabeleri:", 486.

N. Marr'ın yaptığı kazılarla ortaya çıkarılan İç kale kitabesi hakkında yerli kaynaklarda fazla bilgi bulunmamasına karşın aslan figürü hakkında bu zamana kadar herhangi bir yayın söz konusu değildir.

Aslan figürü de tek parça taş malzeme üzerine kabartma tekniğinde yapılmıştır. Yürür vaziyette tasvir edilen aslanın yüzü cepheden, gövdesi ise profilden verilmiştir. Yukarı doğru kıvrılan kuyruğun ucu ise rumi motifi biçimindedir.

Cepheden verilen yüzde gözler badem şeklinde olup burun yassıdır. Çatık kaşlar burun hattı ile birleşmiştir. Yanaklar şişkin ve sarkıktır. Burunun üst kısmında iki kaş arasına gelen yerde eşkenar dörtgen şeklinde bir kabartma dikkati çekmektedir. Kulaklar küçük olup boyun ve yele gözükmemektedir. Gövde de gerek adele gerekse hareketlenmeden dolayı vücutta meydana gelen izler hakkında detay bulunmamaktadır. Aslanın hareket halinde olduğunu anlatmak için dış ön ayak havada durur gibi verilmiştir. Bu ayaklardan yere basanın pençesi tahrip olmuştur. Hava kalan ayağın sadece pençesi vurgulanmıştır. Hareketlilik aslanın kuyruğu ve havada asılı duran pençesi ile belirtilmiştir.

Aslan figürü açısından Ani'de farklı örnekler bol miktarda bulunmaktadır. Şehrin kuzeyindeki surlarda (Fot.31) , Tigran Honents Kilisesi'nin güney cephesinde; benzer aslan figürleri Diyarbakır Kalesi'ndeki Selçuklu Burcu (1088-89), Yedikardeş Burcu (1208)'nda, ve Adana Müzesi'nde bulunmaktadır⁶⁷

Sonuç olarak 150 yıl boyunca Kafkaslar'da hayat süren Şeddadiler Ani'den Bakü'ye Hudaferin'den Tiflis'e kadar geniş bir alanı kontrolleri altına almışlardır. Bu süreç içinde Ermenilerin ve Gürcülerin, Şeddadi ülkesinin güneyindeki İslam topraklarına saldırılarına engel olmuş ve İslam'ın da Kafkaslar'da yayılmasına katkı sağlamışlardır. Şeddadiler, Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkaslardaki faaliyetlerinde mihmandar olması, Selçuklu ordusuna rehberlik etmesi nedeniyle uzun süre hayatta kalmayı başarabilmiştir.

Sürekli işgal ve istila edilen bir coğrafyada ortaya çıkması nedeniyle bu devlete ait eser oldukça azdır. Eserlerin en yoğun olduğu yer ise Türkiye sınırları içindeki Kars –Ani'dir. Şeddadilerden günümüze ulaşan kitabeler, ülkenin ortaya çıktığı bölgenin etnik ve dini çeşitliliğine uygun bir şekilde Arapça, Farsça, Ermenice ve Gürcücedir. Emirler, ataları ile birlikte muhtelif unvanlarla zikredilmiştir. Şeddadi Emirlerinin haricinde şehrin ileri gelen zenginlerinin de imar faaliyetlerine katkı sağlaması, Anadolu'da varlıklı ailelerin kentsel mekânların oluşturulmasında katkı sunması geleneğinin bir yansıması şeklinde yorumlanabilir.

KAYNAKÇA

Alishan, Ghewond. *Shirak teghagrut iwn Patkerats oyts*; Veneta, 1881.

Alishan, Ghewond. *Ajrarat*, Veneta 1890.

Aslan, Kevork. *Armenia and Armenians From The Earliest Times Until The Great War*, Fransızca'dan Çev. P. Crabités Newyork, 1920.

Basmadjian. *Les Inscriptions Arméniennes D'Ani de Bagnair et de Marmachen*, *Revue de L'orient Chrétien*, Vol. 23, 1922:47-81.

Blair, S. Sheila. *The Monumental Inscriptions From Early Islamic Iran and Transoxiana*, Leiden, 1992.

Brosset, M. *Les Ruines D'Ani*, St. Petersburg, 1860.

Brosset, M. *Rapports sur un Voyage Archeologique dans la Georgie et dans L'Arménie*, St. Petersburg, 1851.

⁶⁷Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü", *Anadolu (Anatolia)*, XIII, 1971:Levha XVIII, XX,XXI.

Erdal Zekai. "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler". *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 121-137. İstanbul, 2010.

Erdal Zekai. "Şeddadi Kitabeleri". *Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu*. 481-489. Ankara, 2016.

Frehn, M. "Traduction De l'inscription Arabe Qui se Trouve Sur un Battant De Porte au Couvent de Gelath en Imereth". *Journal Asiatique*, Tome II, Paris, 1836:177-180.

Frehn, M. "Erklaerung der Arabischen Inschrift des Eisernen Thorfluegels zu Gelathi in Imerethi". *Memoires de L'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg*, Tome III, 1836: 531-546.

Güler, Gül. *Ani Ortaçağ Eserlerindeki Taş Süsleme (Geometrik Süsleme)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2001.

Hüseynî. Sadrüddin, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*. Trc. Necati Lügali. Ankara, 1999.

Keleş, Nevzat. *Şeddâdiler*, İstanbul, 2016.

Kesrevi, Ahmed. *Şehriyârân-ı Gumnam*, Tahran, 1956/1335.

Khachatryan, A. A. "Nijnetalinskaya Arabskaya Nadpis 570/1174 Goda". *Patma-Banasirakan Handes*, IV, 1979: 188-198.

Khachatryan, A. A. *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii VIII-XVI vv,I*, Erivan, 1987.

Khanikoff, M. N. "Excursion a Ani, en 1848", *Rapports, Sur un Voyage Archéologique Dans la Georgie et Dans l'Arménie*. St. Peterburg, 1849: 121-152.

Khanykov, M. "Voyage A Ani", *Revue Archéologiqueou Recueil de Documents et de Mémoires*, XV Année. Paris, 1858: 401-420.

Kırzioğlu, Fahrettin. *Kars Tarihi*, I. Cilt, İstanbul, 1953.

Kırzioğlu, Fahrettin. "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1970, II, Ankara, 1971: 111-139.

Kırzioğlu, Fahrettin. *Ani Şehri Tarihi*, Ankara, 1982.

Krachkovskaya V. A. - Krachkovskiy İ. Y., "İz Arabskoy Epigrafiki v Ani". *Nadpis na Meçeti Manuçehra, XLV Akademiku N. Ya. Marra*, 1935: 671-695.

Krachkovskaya, V. A. "Arabskaya Hadpis iz Raskopak N. Ya. Marra". *Kratkie Soobşçeniya Institut İstorii Materialnoy Kulturi İmeni N. Ya. Marra, XV.*, Moskova, 1947: 15-26.

Lynch, H. F. B. *Armenian Travels and Studies*, C. I, London, 1901.

Marr, N. Y. "Raskopki v Ani v 1904 godu, 1906". *Izvestiia Imperatorskoi Akademii Komissii*, 18, Saint Petersburg, 1906: 73-94.

Marr, N. Y. *Ani Knijnaya İstoriya Goroda i Raskopki na Meste Gorodişça*, Moskova, 1934.

Mateos, Urfalı. *Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, trc. H. Andreasyon, Ankara, 2000.

Minorsky, V. *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London, 1953.

Orbeli, H. A. *Divan Hay Vimagrutyun I, Ani Kağak*, Erivan, 1966.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü". *Anadolu (Anatolia)*, XIII, 1971: 1-64.

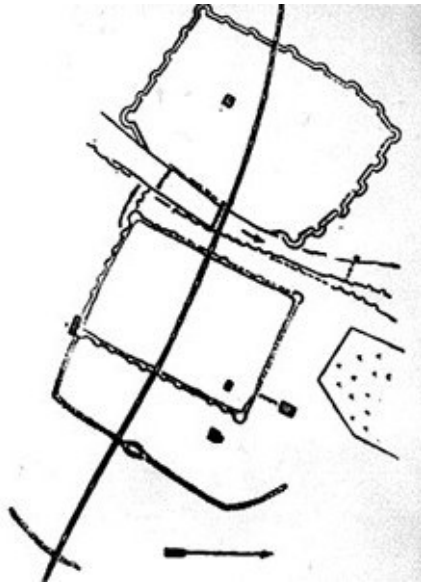
Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1997.

<http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#36:40>. (11 Nisan 2019)

<http://e-derslik.edu.az/books/223/units/unit-1/page64.xhtml> (11 Nisan 2019)

Fot.1: Şeddadilər Haritası (<http://e-derslik.edu.az/books/223/units/unit-1/page64.xhtml> 'dan)

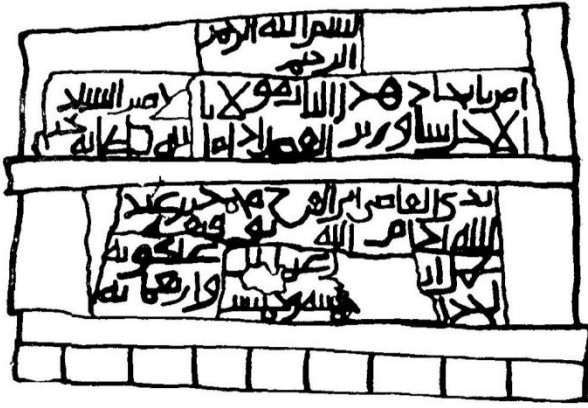
Fot. 2 : Gence Kalesi Planı (Z. Erdal'dan)

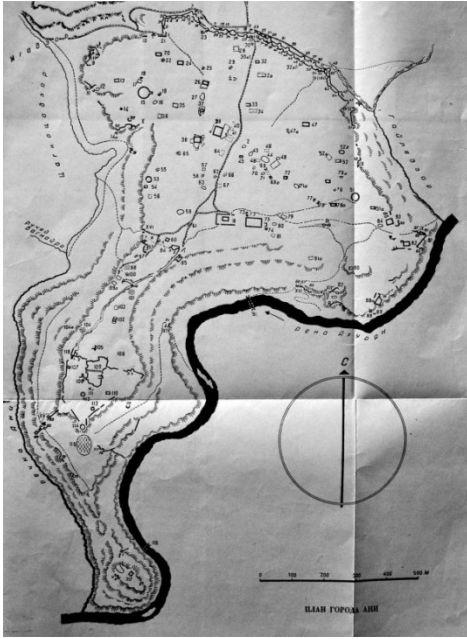
Fot. 3 : Gence Şehir Kapısı (T. Korkut'dan)

Fot. 4 : Gence Şehir Kapısı'nın Kitabesi (T. Korkut'dan)

Fot. 5 : Gence Şehir Kapı Kitabesinin Çizimi (Khachatryan'dan)

Fot. 6 : Ani Şehir Haritası (Marr'dan)

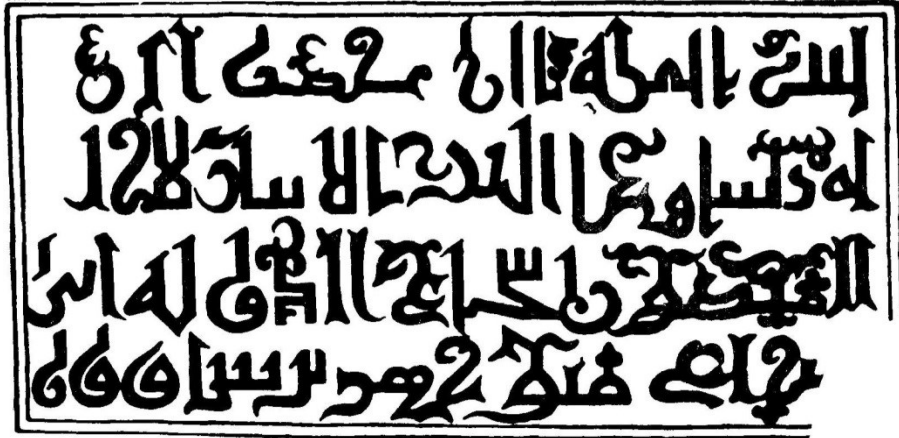
Fot. 7 : Ani Kuzey Surlarının İçten Görünüşü

Fot. 8 : Ani Orta Kapının Batısındaki Burç

Fot. 9 : Ani Orta Kapının Batısındaki Burç İnşa Kitabesi

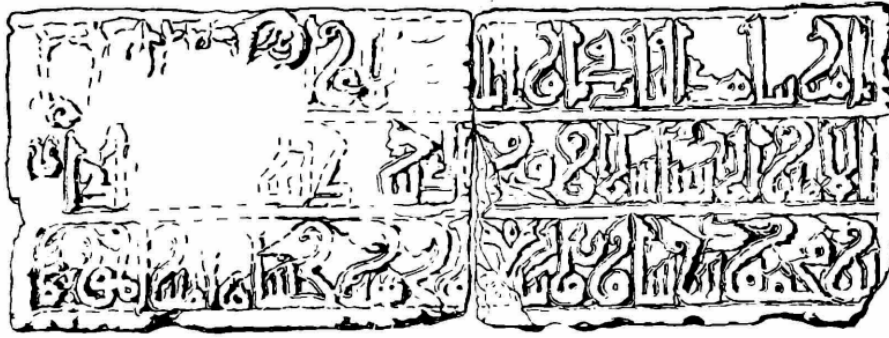
Fot. 10: Ani Orta Kapının Batısındaki Burç İnşa Kitabesi Çizimi (Khachatryan'dan)

Fot. 11 : Ani İçkale Kapı Kitabesi ve Aslan Kabartması (RAA'dan)

Fot. 12 : Ani İçkale Kapı Kitabesi (Krachkovskaya'dan)

Fot. 13 : Ani İçkale Kapı Kitabesinin Çizimi (Krachkovskaya'dan)

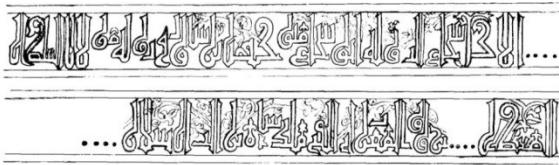
Fot. 14: Ani İçkale Kapı Kitabesinin Üstündeki Aslan Kabartması (T.A.'dan)

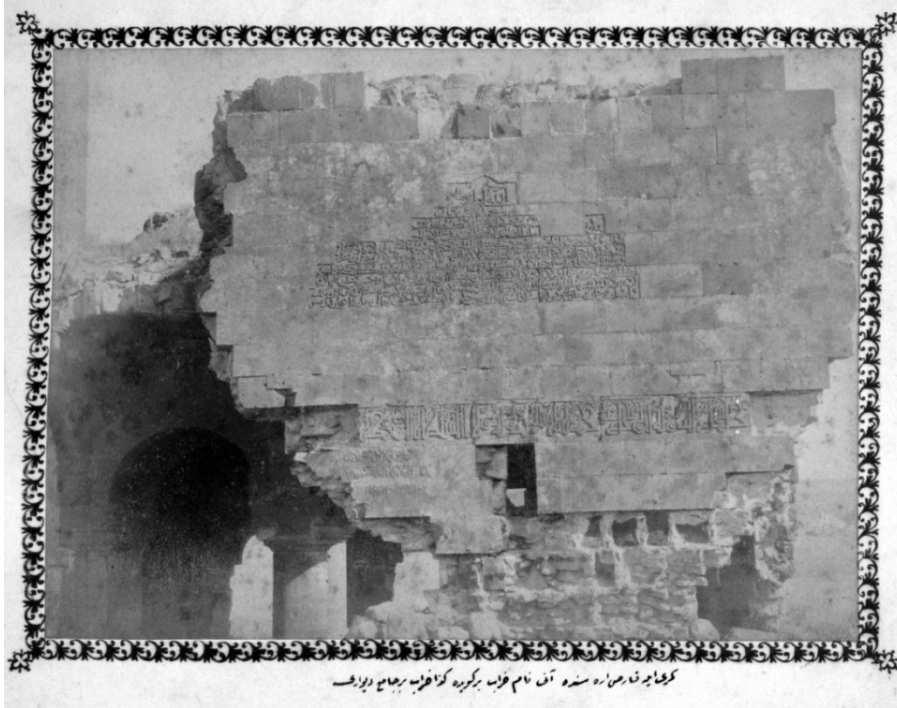
Fot. 15: Ani Menuçehr Cami

...إلهة إلا صلواتك على النبي وآله
 صلواتك على من ساءل بك الله في المسائل
 من غير أن يسأله إلا.....

22B (№ 23)

Fot. 16: Ani Menuçehr Cami Kitabesi –Khanykof'un Tespit Ettiği (Khachatryan'dan)

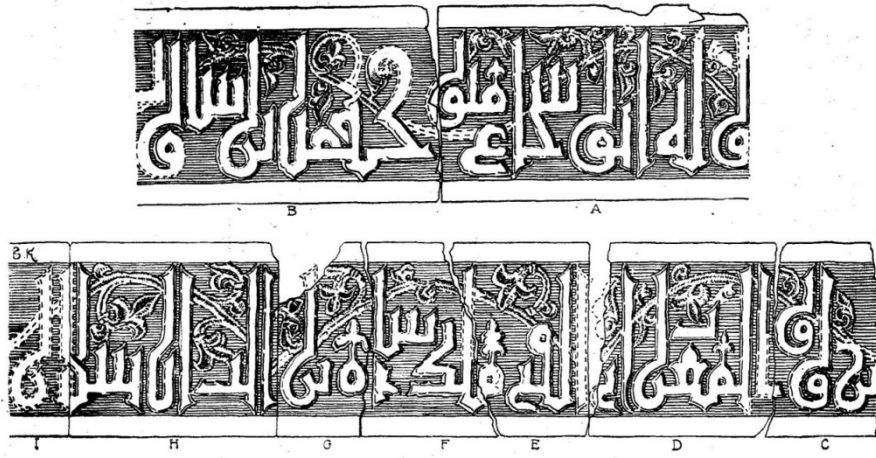
Fot. 17: Ani Menuçehr Cami Batı Cephesi ve Kitabe – Yıkılmadan Önce (Kars Müzesi'nden)

Fot. 18: Ani Menuçehr Kitabesi'nin Yıkılmadan Önceki Hali (Kas Müzesi'nden)

Fot. 19: Ani Menuçehr Cami Kitabesinin Kazılar Sonrasında Bulunan Parçaları (Khachatryan'dan)

Fot. 20: Ani Menuçehr Cami Kitabesi-Kazı Sonrasında Bulunan Parçaların Tamamlanması (Kraçkovskaya- Kraçkovskiy'dan)

Fot. 21: Ani Menuçehr Cami Minare Kitabesi

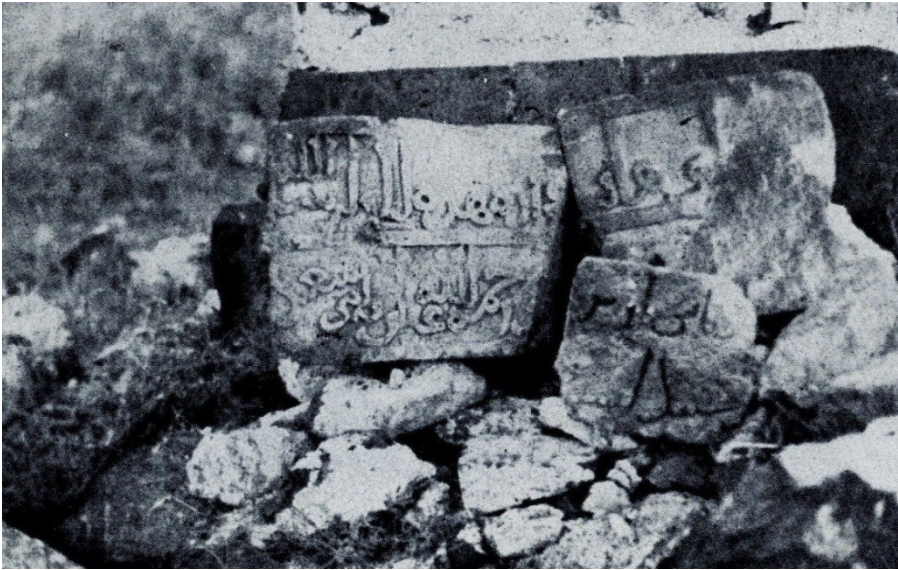

Fot. 22: Ani İsimsiz Mescit Kitabesi (Marr'dan)

Fot. 23: Ani İsimsiz Mescit Kitabesi (Khachatryan'dan)

Fot. 24: Ani İsimsiz Mescit Kitabesi (Kırzioğlu'ndan)

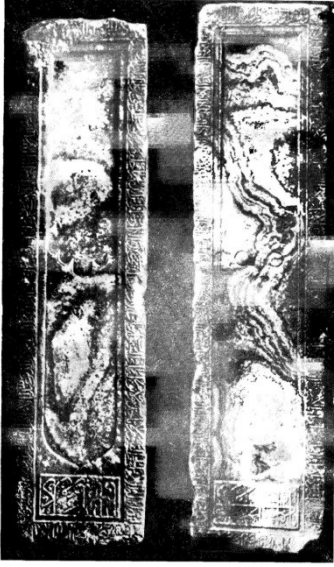
Fot. 25: Ani St. P'rkitch Kilisesi

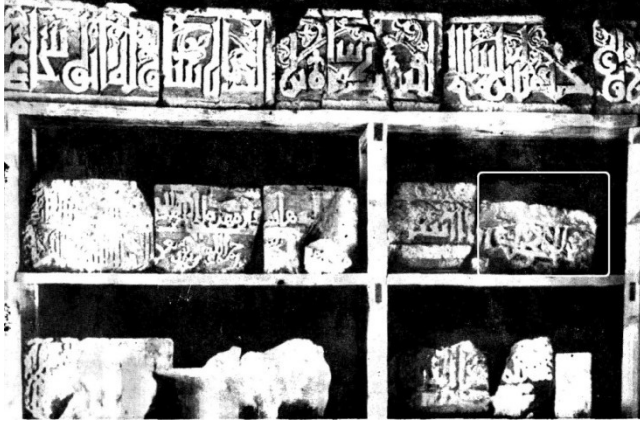
Fot. 26: Ani St. P'rkitch Kilisesi Kitabesi (U. Solaklı'dan)

Fot. 27: Ani İbn-i Rahim Sandukası (Khachatryan'dan)

Fot. 28: Ani İsimli Tarihsiz I. ve II. Şahideler (Khachatryan'dan)

Fot. 29: Ani'de Kazıda Bulunduktan Sonra Muhafaza Edilen Kitabe Parçası (Marr'dan)

Fot. 30: Ani Kitabe Parçası (Kars Müzesi'nden)

Fot. 31: Ani Kuzey Surlarındaki Aslan Kabartması

Fot. 32: Diyarbakır Ulu Cami Avlusundaki Kufi Kitabe Örneği

Fot. 33: Kufi Hatlı Ahlat Mezar Taşlarından Bir Örnek